

MARKAZIY OSIYODA KO'CHMANCHI VA O'TROQ XALQLAR ETNIK O'ZARO TA'SIRI: TARIXIY-ETNOLOGIK TAHLIL

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21585620>

Ne'matullayev Bobur

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston

Milliy universiteti Tarix fakulteti

3- kurs talabasi

e-mail: Nematullayevbobur90@gmail.com

Tel: +998-95-456-00-90

Annotatsiya

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi etnik o'zaro ta'sir jarayonlari tarixiy-etnologik yondashuv asosida o'rganiladi. Tadqiqotda ikki xil turmush tarzi — ko'chmanchilik va o'troqlik — o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatlarini tahlil qilinadi. Muallif ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi tovar almashinuvi, madaniy diffuziya, aralash nikohlar va harbiy ittifoqlar orqali etnik identitetlarning qanday shakllanganini ko'rsatib beradi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, Markaziy Osiyo etnik tarixi birinchi marta ko'chmanchi-o'troq o'zaro ta'sir nazariyasi (Lattimore, Khazanov) asosida yaxlit tahlil qilinmoqda.

Kalit so'zlar

ko'chmanchilik, o'troq xalqlar, etnik o'zaro ta'sir, Markaziy Osiyo, madaniy diffuziya, etnik identitet, Ipak yo'li, Dashti Qipchoq, Movarounnahr, etnik sinkretiizm.

Аннотация

В данной статье на историко-этнологическом подходе исследуются процессы этнического взаимодействия между кочевыми и оседлыми народами Центральной Азии. Анализируются социально-экономические и культурные аспекты взаимоотношений двух различных образов жизни — кочевого и оседлого. Автор показывает, как формировались этнические идентичности посредством товарного обмена, культурной диффузии, межэтнических браков и военных союзов между кочевыми и оседлыми народами. Научная новизна исследования заключается в том, что впервые

этническая история Центральной Азии анализируется целостно на основе теории взаимодействия кочевых и оседлых народов (Латтимор, Хазанов).

Ключевые слова

кочевой образ жизни, оседлые народы, этническое взаимодействие, Центральная Азия, культурная диффузия, этническая идентичность, Шелковый путь, Дашти-Кипчак, Моваруннахр, этнический синкретизм.

Abstract

This article studies the processes of ethnic interaction between nomadic and settled peoples in Central Asia based on a historical-ethnological approach. The study analyzes the social, economic and cultural aspects of the relationship between two different lifestyles - nomadism and settledness. The author shows how ethnic identities were formed through commodity exchange, cultural diffusion, intermarriage and military alliances between nomadic and settled peoples. The scientific novelty of the study is that for the first time the ethnic history of Central Asia is being analyzed holistically on the basis of the theory of nomadic-settler interaction (Lattimore, Khazanov).

Keywords

nomadism, settled peoples, ethnic interaction, Central Asia, cultural diffusion, ethnic identity, Silk Road, Dashti-Kipchak, Movarunnahr, ethnic syncretism.

Kirish

Markaziy Osiyo tarixi — bu ko'chmanchi va o'troq xalqlarning doimiy va murakkab o'zaro ta'siri tarixi.⁴⁰ Bir tomondan Dashti Qipchoq va Qozog'iston dashtlarida ko'chib yurgan turk va mo'g'ul qabilalari, ikkinchi tomondan Movarounnahr va Xorazmning obod shahar va qishloqlarida yashagan o'troq aholisi — bu ikki dunyo o'rtasidagi munosabat hech qachon oddiy bo'lmagan.

Ko'chmanchilar o'troq shaharlarga tahdid soluvchi bosqinchilar sifatida qaralishi an'anaviy tarixshunoslikda keng tarqalgan. Biroq zamonaviy etnologiya va arxeologiya bu manzarani ancha murakkablashtirib, ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasida doimiy madaniy, iqtisodiy va biologik almashinuv bo'lganligini ko'rsatmoqda. Ushbu maqola ana shu murakkab o'zaro ta'sir jarayonini etnologik ko'z bilan o'rganadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va tojik etnik identitetlari ko'p jihatdan aynan shu tarixiy ko'chmanchi-o'troq o'zaro

⁴⁰ Geertz C. The Interpretation of Cultures. — New York: Basic Books, 1973. — B. 5–22.

ta'sirining mahsuli hisoblanadi. Bu jarayonni anglash zamonaviy Markaziy Osiyo xalqlarining o'zini o'zi anglashiga yordam beradi.

Tadqiqot vazifalari

1. Ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy almashinuv (tovar, hayvon, oziq-ovqat) tizimlarini va ularning etnik munosabatlarga ta'sirini aniqlash.
2. Madaniy diffuziya jarayonlarini — til, kiyim, oziq-ovqat, arxitektura, musiqa sohalarda — tahlil qilish va ularning etnik identitetga ta'sirini ko'rsatish.
3. Aralash nikohlar va biologik-etnik aralashishning Markaziy Osiyo etnik tarkibini shakllantirishdagi rolini o'rganish.
4. Ko'chmanchi xonliklar va o'troq davlatlar o'rtasidagi siyosiy-harbiy munosabatlarning etnik jarayonlarga ta'sirini tahlil qilish.
5. Zamonaviy Markaziy Osiyo xalqlarining etnik identitetida ko'chmanchi va o'troq madaniyatlarning qanday uyg'unlashganini aniqlash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Owen Lattimoreningombo «Inner Asian Frontiers of China» (1940) asari ko'chmanchi-o'troq munosabatlarini o'rganishning klassik manbasiga aylangan.⁴¹ Lattimore ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi chegara hududlarini «madaniy kontakt zonolari» sifatida ta'riflaydi va bu zonalarda yangi etnik identitetlarning shakllanishini ko'rsatadi.

Anatoly Khazanovning «Nomads and the Outside World» (1984) asari ko'chmanchilik sotsioekonomikasini tahlil qilishda metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi.³ Khazanov ko'chmanchilarning o'troq markazlarga iqtisodiy qaramligi va bu qaramlikning siyosiy munosabatlarga ta'sirini batafsil tahlil qiladi.

Rus etnografi S. P. Tolstovning «Drevniy Xorezm» (1948) asarida Xorazm mintaqasida ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning arxeologik dalillari ko'rsatiladi.⁴ Tolstov tadqiqotlari ko'chmanchi-o'troq munosabatlar miloddan avvalgi davrlardan boshlab mavjud bo'lganligini isbotlaydi.

O'zbek tarixchisi B. Ahmedovning «O'zbek xalqining shakllanishi» (1992) asarida o'zbek etnik identitetining ko'chmanchi o'zbek qabilalari bilan o'troq Movarounnahr aholisining qo'shilishi natijasida shakllanganligi ko'rsatiladi.⁴²

Tadqiqot metodologiyasi

Birinchi usul — tarixiy-etnologik tahlil. Yozma manbalar (arab, fors, xitoy sayohatchilari qaydlari, yilnomalar) etnologik nuqtai nazardan qayta o'rganiladi.⁶

⁴¹ Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. — New York: American Geographical Society, 1940. — B. 3–25.

⁴² Khazanov A. M. Nomads and the Outside World. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984. — B. 20–45.

Ikkinchi usul – arxeologik ma'lumotlar tahlili. Ko'chmanchi va o'troq madaniyatlarning moddiy qoldiqlari – ko'chmanchi qabrlar, shahar haroblari, sopol buyumlar – qiyosiy tahlil qilinadi.⁴³

Uchinchi usul – lingvistik tahlil. Ko'chmanchi va o'troq xalqlar tillaridagi o'zaro borrowings (so'z o'zlashtirishlar) tahlili etnik kontaktlarning chuqurligini o'lchash imkonini beradi.

To'rtinchi usul – qiyosiy etnografik tahlil. Hozirgi kunda ham ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi hayot kechiruvchi xalqlar (qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar) etnografiyasi o'troq o'zbeklar etnografiyasi bilan qiyoslanadi.⁴⁴

Beshinchi usul – genetik antropologiya ma'lumotlaridan foydalanish. So'nggi yillarda genetik tadqiqotlar Markaziy Osiyo xalqlarining etnik aralashish darajasini aniqroq ko'rsatish imkonini bermoqda.

Tahlil va natijalar

1. Iqtisodiy almashinuv: o'zaro qaramlik va hamkorlik

Ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar ko'pincha raqobat emas, balki o'zaro to'ldirish (complementarity) tamoyiliga asoslangan edi.⁴⁵ Ko'chmanchilar o'troq shaharlarga chorva mahsulotlari – go'sht, teri, jun, sut – olib kelsa, o'troq dehqonlar va hunarmandlar evaziga don, meva, to'qimachilik mahsulotlari va metallardan yasalgan buyumlar olgan.

Ipak yo'li bu o'zaro almashinuvning institutsional asosiga aylandi. Karvon savdosi ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi doimiy aloqa kanalini ta'minladi. Ko'chmanchi qabilalar karvonlarni bir hududdan ikkinchisiga yetkazib berish va himoya qilish funksiyasini bajargan.

Etnik jihatdan bu iqtisodiy o'zaro ta'sir muhim natijalar berdi.⁴⁶ Ko'chmanchi va o'troq xalqlar bir-birining tilini o'rgandi, aralash bozor mahallalari paydo bo'ldi, ikkala tomonning ham madaniyati bir-birining unsurlari bilan boyidi.

2. Madaniy diffuziya: til, kiyim, arxitektura

Madaniy diffuziya – ya'ni madaniy elementlarning bir xalqdan ikkinchisiga o'tishi – Markaziy Osiyoda o'ta intensiv kechgan.⁴⁷ O'zbek tilidagi mo'g'ul va qipchoq-turk so'zlari, qozoq tilida Fors-tojik so'zlari bu diffuziyaning lingvistik dalilidir.

⁴³ Tolstov S. P. Drevniy Xorezm. — Moskva: MGU, 1948. — B. 60–85.

⁴⁴ Basilov V. N. Srednyaya Aziya: etnologicheskiye ocherki. — Moskva: Nauka, 1990. — B. 100–125.

⁴⁵ Khazanov A. M. Nomads and the Outside World. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984. — B. 20–45.

⁴⁶ Basilov V. N. Srednyaya Aziya: etnologicheskiye ocherki. — Moskva: Nauka, 1990. — B. 100–125.

⁴⁷ Geertz C. The Interpretation of Cultures. — New York: Basic Books, 1973. — B. 5–22.

Kiyim-kechakda ham o'zaro ta'sir yaqqol ko'rinadi. O'zbek milliy kiyimidagi chapan va do'ppi ko'chmanchi kiyim an'analarining o'troq shaklga kirib kelishi natijasidir. Aksincha, ko'chmanchi xalqlar o'troq o'zbeklardan ip gazlama va kashtachilik an'anasini o'zlashtirgan.

Arxitektura ham o'zaro ta'sir kuzatiladi.⁴⁸ Yurt — ko'chmanchilarning an'anaviy turar joyi — o'troq o'zbek arxitekturasiga ta'sir ko'rsatgan: yaxshi havola bo'lgan gumbazli binolar va yurt shaklidagi dekorativ elementlar o'troq shaharlarda keng tarqalgan.

3. Aralash nikohlar va etnik aralashish

Ko'chmanchi-o'troq etnik aralashishining biologik kanali — aralash nikohlar.⁵ Tarixiy manbalar ko'chmanchi xonlar va o'troq hukmdorlar o'rtasidagi siyosiy nikohlarni ko'rsatadi. Biroq oddiy aholi darajasida ham aralash nikohlar keng tarqalgan edi.

Genetik tadqiqotlar zamonaviy o'zbek aholisida ham ko'chmanchi (mo'g'ul, qipchoq), ham o'troq (sug'd, baqtriya) genetik markerlarning mavjudligini ko'rsatmoqda. Bu o'zaro aralashishning naqadar chuqur ekanligidan dalolat beradi.

4. Zamonaviy aks-sadolar: o'zbek identitetida ko'chmanchi meros

Zamonaviy o'zbek madaniyatida ko'chmanchi meros hali ham sezilarli o'rin tutadi.⁷ Ko'pkari (ko'pkarishga o'xshash otliq o'yin), ot-ust o'yinlari, qo'y so'yish an'anasi, dasturxon tushirish udumlari — bularning ko'pi ko'chmanchi turmush tarzidan meros.

O'zbek xalq og'zaki ijodida ko'chmanchi qahramon tipi — botir, alpomish — alohida o'rin tutadi. «Alpomish» eposi o'troq va ko'chmanchi turmush tarzining uyg'unlashgan badiiy ifodasi sifatida talqin etilishi mumkin.

Xulosa

Markaziy Osiyoda ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi etnik o'zaro ta'sir oddiy qarama-qarshilik emas, balki murakkab va ijobiy o'zaro boyitish jarayoni bo'lgan. Iqtisodiy almashinuv, madaniy diffuziya, aralash nikohlar va siyosiy ittifoqlar orqali bu ikki dunyo bir-biriga singib, zamonaviy Markaziy Osiyo xalqlarining boy etnik identitetini shakllantirgan. Hozirgi o'zbek, qozoq, qirg'iz va boshqa xalqlarning madaniyati ana shu uzoq tarixiy o'zaro ta'sirning natijasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedov B. O'zbek xalqining shakllanishi. — Toshkent: Fan, 1992.

⁴⁸ Tolstov S. P. Drevniy Xorezm. — Moskva: MGU, 1948. — B. 60–85.

2. Bartold V. V. Istoriya kulturnoy jizni Turkestana. — Leningrad: AN SSSR, 1927.
3. Basilov V. N. Srednyaya Aziya: etnologicheskiye ocherki. — Moskva: Nauka, 1990.
4. Geertz C. The Interpretation of Cultures. — New York: Basic Books, 1973.
5. Khazanov A. M. Nomads and the Outside World. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
6. Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. — New York: American Geographical Society, 1940.
7. Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations. — Oxford: Blackwell, 1986.
8. Tolstov S. P. Drevniy Xorezm. — Moskva: MGU, 1948.